

سیری در نمادهای قرآنی مسکوکات عصر اسلامی (۶۵۶-۱ هجری)

فریناز هوشیار^۱

^۱ گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران. hooshyar_farinaz@yahoo.com

چکیده

مسکوکات از جمله مهم‌ترین وسایل ارتباط مالی و اقتصادی به‌شمار می‌روند که از دیر باز عامل انتقال فرهنگ و اعتقادات بوده‌اند. قبل از اسلام دینارهای رومی و درهم‌های ایرانی در بین اعراب رواج داشت. این مسکوکات، تصاویر خسروان و شعائر دین زرتشتی و مسیحیت را در خود داشت. مسلمانان در نخستین سال‌های خلافت اسلامی به دلیل اشتغالات حاصل از فتوحات و عدم آشنایی با فن ضرب سکه قادر به تغییر مسکوکات و ضرب سکه اسلامی نبودند. از استقرار خلافت اسلامی و توسعه اسلام در میان اقوام و ملل مختلف، ضرورت ضرب و یکسان‌سازی نقود، جهت فعالیت‌های تجاری و پرداخت مالیات و نیاز به تغییر نمادهای حکومت‌های پیشین و ارائه نمادهای حاکمیت جدید احساس می‌شد. این مسئله مطرح بود که این نمادها و شعائر چگونه و از چه منبعی باید انتخاب می‌شدند تا در بردارنده اعتقادات، اهداف و تصویر تمام‌نمای آیین جدید باشند؟ پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که نخستین مسکوکات اسلامی با آیاتی از قرآن در سال ۷۵ هجری توسط عبدالملک ضرب شد. سوره اخلاص، نخستین آیاتی بود که بر سکه‌ها نقش بست. از آن پس در بیشتر ضربخانه‌ها، مسکوکاتی با آیات قرآن ضرب شد.

اهداف پژوهش:

۱. بازشناسی سیر تحول سکه در قرون نخستین اسلامی

۲. بررسی نمادهای قرآنی در مسکوکات اسلامی (۱-۶۵۶ هجری)

سوالات پژوهش:

۱. وضعیت ضرب سکه و مختصات آن در قرون نخستین اسلامی چگونه بود؟

۲. نمادهای قرآنی چه جایگاهی در مسکوکات اسلامی در قرون نخستین هجری داشتند؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۱

دوره ۱

صفحه ۲۱۱ الی ۲۲۸

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۰/۰۷/۰۴

تاریخ داوری: ۱۴۰۰/۰۹/۲۷

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۱۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۴/۰۱

کلمات کلیدی

نمادهای قرآنی، مسکوکات، عصر اسلامی، ضرب سکه.

ارجاع به این مقاله

هوشیار، فریناز. (۱۴۰۱). سیری در نمادهای قرآنی مسکوکات عصر اسلامی (۶۵۶-۱ هجری). سفالینه، (۱۱)، ۲۱۱-۲۲۸.

dori.net/dor/20.1001.1.24763411.1401.1.1.6.3

dx.doi.org/

مقدمه

با ظهور اسلام و رواج فرهنگ اسلامی بسیاری از داشته‌های تمدنی اعراب تحت تأثیر این فرهنگ قرار گرفت. هرچند در قرون اولیه اسلامی و فقدان تکوین ساختارهای اداری و اقتصادی، مسلمانان تا حد زیادی متأثر از فرهنگهایی بزرگی چون ایران و روم بودند اما به تدریج موفق به ایجاد انگاره‌های تمدنی موافق با فرهنگ اسلامی شدند. ساختار اقتصادی یکی از مهمترین وجوه جامعه اسلامی بود که در قرون نخستین اسلامی تا حد زیادی متحول گردید. از همان سال‌های نخستین ظهور اسلام، قرآن وارد عرصه‌های مختلف زندگی مسلمانان شد. آنان در امور مختلف به آیات قرآن تمسک می‌جستند و از آن تأثیر می‌پذیرفتند؛ این تأثیر چنان عمیق و همه‌جانبه بود که آیات قرآن به سرعت بر لوازم، منسوجات، بناها، کتب و... نقش بست و با خطوط متنوع زینت‌بخش بسیاری از آثار اسلامی شد. این موضوع منجر به آفرینش نمادهای قرآنی بر آثار کاربردی و هنری در جهان اسلام شد. مسکوکات از جمله مهم‌ترین آثار به‌جا مانده از عصر اسلامی است که آیات قرآن به آن هویت جدیدی بخشید. در این نوشتار سیر ضرب آیات قرآن و نمادهای قرآنی از ابتدا تا پایان عصر عباسی در چهار محور به‌طور خلاصه مورد بررسی قرار داده می‌شود.

قبل از اسلام دینارهای رومی و درهم‌های ایرانی در بین اعراب رواج داشت. به گفته بلاذری، دینار هرقل و درهم بغلی، به دست اهل مکه می‌رسید و اگر از زر و سیم خالص نبود مردم بدان معامله نمی‌کردند (بلاذری، ۱۳۶۴: ۲۱۸). اعراب در معاملات خویش این نقود را به وزن نه به عدد به‌کار می‌گرفتند. بنا به تصریح منابع در اواخر عهد ساسانی، نقود ایرانی ناخالص شده بود، اوزان و ارزش درهم‌ها با یکدیگر اختلاف داشتند (بلاذری، همان: ۴۸۶). بلاذری فقط در حیره ۵ وزن مختلف برای درهم ذکر می‌کند (بلاذری، همان: ۲۲۰).

بررسی پیشینه پژوهش حاضر حاکی از آن است که تاکنون تحقیق مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است اما مقالات متعددی به بررسی مختصات و مضامین سکه‌های اسلامی پرداخته‌اند که در ادامه به برخی از این آثار اشاره می‌شود. حاجی تبار (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «نشان‌شناسی نقش مذهب تشیع بر مسکوکات علویان تبرستان» به بررسی مضامین مذهبی مربوط به شیعیان بر مسکوکات اسلامی پرداخته است. واکر جان (۱۳۸۰) در مقاله‌ای با عنوان «مسکوات صفاری دوم» به بررسی مختصات برخی سکه‌های اسلامی پرداخته است. قیم و صدیق (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «علل و مراحل تعریف و اصلاح مسکوکات اسلامی با تأکید بر دوره عبدالملک بن مروان اموی» به بررسی بخشی از تحولات مضمونی و ساختاری مسکوکات اسلامی در قرن اول هجری پرداخته‌اند.

با این تفاسیر، پژوهش حاضر بر آن است تا به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای به بررسی نمادهای قرآنی در مسکوکات اسلامی در قرون نخستین هجری بپردازد.

۱. مسکوکات در قرون نخستین اسلامی

اختلاف اوزان و تفاوت ارزش مسکوکات ایرانی در دوره اسلامی کماکان ادامه یافت، اما به زودی ضرورت یکسان سازی نقود جهت فعالیت های تجاری، پرداخت زکات و خراج احساس شد. عمر (۲۳-۱۳ هجری) نخستین گام ها را در این جهت برداشت و با تعیین حد وسط دراهم، درهم اسلامی را مشخص کرد (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ۵۰/۱). به گفته «ماوردی» وی از نصف مجموع درهم بغلی و درهم طبری که به ترتیب رایج ترین و کم رونق ترین دراهم بودند، درهم اسلامی را که شش دانق بود، مقرر کرد (ماوردی، ۱۲۹۸: ۵۴۱). هر چند عمر اقدامی جهت ضرب سکه به عمل نیاورد اما از همین زمان نخستین نمادهای آیین جدید بر مسکوکات نقش بست که بیانگر اعتقاد مسلمانان به خداوند بود: بسم الله و ربی، لله، ربی الله کلماتی بودند که در حاشیه خارجی مسکوکات در کنار تصاویر شاهان ساسانی (یزدگرد سوم، خسرو دوم و گاه هرمزد چهارم) دیده می شد. (تصاویر شماره ۱)

تصویر شماره ۱: مسکوکات دوره عرب ساسانی مانند مسکوکات یزدگرد سوم است فقط با کلمات بسم الله- ربی- ربی الله در کنار مسکوک. منبع: نگارنده)

این سکه ها تا ده سال فاقد نام خلیفه یا امرای اسلامی بودند (سرفراز، ۱۳۸۴: ۱۳۷؛ ترابی طباطبایی، ۱۳۷۲: ۳۱۷). در زمان خلافت عمر تنها بسم الله و گاه جیدبه سکه ها افزوده شد (نقشبندی، ۱۳۸۲: ۲۲). در زمان عثمان (۳۵-۲۳ هجری) تنوعی در لغات دیده می شود؛ به این معنا که علاوه بر بسم الله کلمات الله، لله، بر که و الملک نیز در مسکوکات به چشم می خورد (همان: ۵۵-۵۸). در برخی مسکوکات دوره خلافت حضرت علی (ع) (۴۰-۳۵ هجری) "محمد" جایگزین کلمه بسم الله می شود (همان: ۶۲).

در دوره خلافت معاویه (۴۱ هجری) ضرب مسکوکات اسلامی به همین روند ادامه یافت، با این تفاوت که در برخی مسکوکات نام خسرو فرمانروای ساسانی حذف و نام معاویه با خط پهلوی ساسانی و القاب جانشین آن شد. در زمان یزید (۶۴-۶۰ هجری) عبارات کوتاه چند کلمه ای، چون الله ربی عون، ربی عون، بسم الله ربی بر مسکوکات دیده می شود (همان: ۶۴ و ۶۶؛ سرفراز، همان: ۱۳۸). (تصاویر شماره ۲)

تصویر ۲ و ۳: سکه‌های دور اموی. منبع: (سرافراز، ۳۱۸)

همچنین کوشش‌های پراکنده‌ای در زمینه ضرب سکه توسط افرادی چون "زیاد"، "خالد بن ولید"، "عبدالله بن خازم" صورت گرفت (بلاذری، همان: ۲۱۹؛ ماوردی، همان: ۳۱۵). قش این مسکوکات در غالب موارد تنها بسم‌الله بود، جز مسکوکات زیاد که بر آن "بسم‌الله ربی" ضرب شده بود.

به‌رغم تمامی تلاش‌های صورت گرفته اولین اقدام مؤثر جهت ضرب سکه به "عبدالملک بن مروان" نسبت داده شده است (بلاذری، همان: ۲۱۹). اولین دینارهای اسلامی توسط وی در دمشق و توسط حجاج در عراق ضرب شد، ظاهراً اولین نمونه این مسکوکات خالی از اشکال نبود. سکه‌های "حجاج" بدون رعایت عیار ضرب شده بود و به "مکروهه" شهرت یافت (بلاذری، همان: ۲۲۳). کوشش‌هایی در زمان عبدالملک و توسط حجاج برای ضرب مسکوکات منقوش صورت گرفت که در آن تصویری از خلیفه با عنازه پیامبر و محراب که جایگزین آتشکده شده، دیده می‌شود (تصویر شماره ۴ و ۵).

تصویر ۴ و ۵: مسکوکات دوره اموی و اوایل دوره عباسی. منبع: (بلاذری، همان).

مسکوکاتی با تصویر خلیفه در وسط سکه با دوایری از شمشیر در اطراف ضرب شد (سرفراز، همان: ۱۴۳؛ فرای، ۴/ ۳۱۶) که اعتراض صحابه را بدنبال داشت. این امر موجب امحای بازنمایی‌های تصویری گردید، از این رو، در سال ۷۵ هـ سکه‌هایی با آیات قرآن و بدون نقش ضرب شد (ابن خلدون، همان: ۵۰۱).

تصویر ۶: مسکوکات دوره عبدالملک اموی. (ابن خلدون: ۱۳۶۹)

بر طبق آن چه بیهقی نقل می کند عبدالملک به دنبال تهدیدات امپراتور روم مبنی بر درج شعائر ضد اسلامی بر مسکوکات رومی پس از مشورت با امام باقر (ع) در صدد ضرب مسکوکاتی با آیات قرآن برآمد (بیهقی، ۱۹۷۰: ۴۷۰). بدون تردید آیات قرآن بهترین نماد آیین و دین جدید بود که جایگزین دیگری برای آن یافت نمی‌شد، اما لمس آیات قرآن در معاملات توسط غیر مسلمانان و کفار مخالفت‌هایی را به دنبال داشت، لذا امام باقر (ع) با حذف کلمات آغازین سوره اخلاص، ضمن حفظ محتوای آیه، آن سوره را از مصداق قرآن بودن خارج نمودند (مقریزی، ۱۹۹۸: ۶۴). بدین ترتیب در روی سکه با حذف "قل هو"، "الله احد الله الصمد لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفوا احد" در میانه دایره ضرب شد و در حاشیه آن بخشی از آیه ۳۳ سوره توبه "محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون" نوشته شد. در پشت سکه "لا اله الا الله وحده لا شریک له" و در حاشیه آن پس از بسم الله محل و سال سکه ضرب شد. (تصویر شماره ۶)

این آیات که با خط کوفی فشرده، استوار و منسجم بر دو روی سکه نقش بسته بود، در واقع نماد دو اصل بنیادین اعتقاد اسلامی یعنی توحید و نبوت پیامبر(ص) بود که جوهره و اصل دین اسلام است از دیگر سو سوره اخلاص، شاخص تمام مظاهر توحید است، همچنین در آیه ۳۳ سوره توبه علاوه بر رسالت پیامبر(ص) بر تسلط و برتری اسلام بر همه ادیان عالم تأکید رفته است که خود پیامی بود برای آنان که داعیه رقابت و مقابله با اسلام را داشتند. از آنجا که مثقال پایه واحد و ثابت وزن سکه‌ها در ادوار مختلف بود (هینتس، ۱۳۶۱: ۱). لذا عبدالملک دینار خود را به وزن مثقال "مکی" یا "قرشی" وضع کرد (بلاذری، همان: ۲۱۹-۲۲۰). "ضیاء الرئیس" با مطابقت دقیق اوزان سکه‌ها، وزن دینار عبدالملک را ۴/۲۵ گرم که عیناً وزن مثقال بوده و وزن درهم اسلامی را ۲/۹۷۵ گرم برآورد کرده است (الرئیس، همان: ۳۶۱-۳۵۹).

جهت حفظ عیار مسکوکات، عبدالملک ضرب سکه را در انحصار ضرابخانه‌های رسمی قرارداد و مقررات ویژه‌ای جهت کارکنان این مراکز وضع کرد. بازرگانان و سایر افراد می‌توانستند درازاء پرداخت اجرت فلزات قیمتی خود را با ذکر نام خلیفه به سکه تبدیل کنند (بلاذری، همان: ۷۲).

از سال ۷۷ هجری اصلاحات مذکور منجر به ضرب نوع جدیدی (سکه) که از آن زمان از جانب مسلمانان به عنوان نمونه تعیین شده بود، گردید (اشپولر، ۱۳۷۷: ۲/۲۴۴). در این الگوی جدید که تا پایان عصر عباسی به کار گرفته می‌شد و به قول مایلز حتی بر مسکوکات اروپا نیز تأثیر گذاشت (فرای، کمبریج، ۳۱۹/۴). خطوط جایگزین تصاویر شده و از کلام خداوند برای زینت بخشی متن و حاشیه استفاده می‌شد. خطوط کشیده و استوار کوفی با وضوح تمام در میانه محیط مدور سکه به زیبایی خودنمایی می‌کرد، همین خطوط با انعطاف زیاد به شکل مدور بر حاشیه نقش بسته بودند (تصاویر شماره ۷ و ۸).

تصویر ۷ و ۸: سکه‌های اوایل دوره عباسی، منبع: اشپولر: ۱۳۷۷.

تغییرات مسکوکات در دوره عباسی چندان اساسی نبود. عباسیان که با شعار "الرضا من آل محمد" روی کار آمدند به جای سوره اخلاص، شهادت محمد رسول الله (ص) را جایگزین نمودند (نقشبندی، ۱۳۷۲: ۱۳۷). این اقدام عباسیان کوششی آگاهانه جهت انتساب خود به خاندان پیامبر(ص) و تثبیت حکومتشان به عنوان جانشینان آن حضرت بود. به این ترتیب بر یک روی سکه شهادت بر یگانگی خداوند و در سوی دیگر شهادت بر رسالت پیامبر نقش بست. با این تغییر، سفاخ اولین سکه خویش را به سال ۱۳۲ هـ با طرح اموی ضرب کرد (ترابی طباطبایی: ۱۹۴-۱۸۵). منصور نیز پرداخت خراج را با مسکوکات، هبیریه، خالدیه و یوسفیه که از خلوص بالایی برخوردار بودند، مقرر کرد (بلاذری، همان: ۲۲۳؛ ابن خلدون، همان: ۵۰۰؛ نقشبندی، همان: ۱۱۷). باروی کار آمدن مهدی عباسی (۱۶۹-۱۵۸ هجری) نام خلیفه بر سکه‌ها درج شد. (تصویر ۹).

تصویر ۹: سکه دوره مهدی عباسی، منبع: نقشبندی: ۱۱۷)

در زمان خلافت مامون (۲۱۸-۱۹۸ هجری) آیات ۵ و ۴ سوره روم به عنوان حاشیه دیگری بر سکه‌ها افزوده شد و عبارت "الله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المومنون بنصرالله" کلیه امور عالم از قبل از این و بعد از این همه بدست خداست و آن روز مؤمنان شاد شوند. بر مسکوکات این عصر نقش بست (The coins of the Eastern caliphate in the British museum, pp103). این آیه بر حاشیه خارجی سکه‌های امام رضا که در سال ۲۰۲ هجری ضرب شد، دیده می‌شود. (تصویر شماره ۱۰).

تصویر شماره ۱۰: نمونه‌هایی از مسکوکات دوره امام رضا (ع). موزه بانک سپه.

در آن از خواست و اراده خداوند در کل امور و شاد شدن مؤمنان سخن رفته که اشاره‌ای به انتخاب امام رضا (ع) به ولایتعهدی است. انتخاب امام به عنوان ولیعهدی مامون که با اهداف متعدد سیاسی - مذهبی از جمله دلجویی علویان صورت گرفت با ضرب مسکوکاتی ممتاز به لحاظ خط، طرح و کیفیت در ضربخانه‌های مرو، محمدیه، فارس، اصفهان و نیشابور ثبت و ضبط گردید. از این پس، در تمام دوره عباسیان مسکوکات ثابت ماند خلفای عباسی جهت رعایت خلوص مسکوکات، به‌ویژه دینار ضربخانه‌ها را تحت نظارت داشتند. در عصر امویان مسکوکات طلا شامل، نیم‌دینار، ثلث دینار و دینار تمام می‌شد (تراپی، همان: ۲۳). عباسیان ربع دینار و دینارهایی بزرگ‌تر از وزن معمولی دینار ضرب کردند (امامی شوشتری، ۱۳۳۹: ۷۶). (تصویر شماره ۱۱)

تصویر ۱۱: دینار دوره عباسی، منبع: (شوشتری: ۱۳۳۹).

مسکوکات تا زمان مامون بدون نام بودند و از آن زمان عناوین کلی المشرق، المغرب و العراق به روی آن ها ضرب می شد که بعد از مدتی نام شهر نیز به آن اضافه شد (Lane pool *The coins of the Eastern caliphate in the British museum* pages 93-95-9).

۲. مسکوکات در مشرق اسلامی

قلمرو مسلمانان در شرق شامل خراسان ماورالنهر، آذربایجان، عراق، روم، جبال و... بود که در بخش خاوری قرار داشتند (لسترنج، ۱۳۷۵: ۲۵). مشرق در دوره عباسیان تحولات بسیاری را پذیرا شد و فرازونشیب های فراوانی را طی کرد که حاصل آن شکل گیری حکومت های ملی - محلی در خراسان، سیستان و سایر مناطق شرقی بود. با ظهور حکومت های مستقل و نیمه مستقل محلی در عصر خلافت عباسیان، شاهد ضرب مسکوکاتی جدید در غرب و شرق خلافت هستیم که در کنار نام خلیفه، نام حاکم یا امیر بر مسکوکات ضرب می شد. طاهریان، نخستین حکومت ملی نیمه مستقل ایرانی بودند که اقدام به ضرب مسکوکاتی از این نوع نمودند، طاهریان می خواستند اطاعت خویش را نسبت به دربار خلافت ابراز نمایند، آنان اقدام مؤثری جهت یکسان سازی مسکوکات در قلمرو تابعه خویش به عمل نیاوردند مراکز ضرب سکه در دوره طاهری عمدتاً محدود به شهرهای، نیشابور، هرات، سمرقند، بخارا، محمدیه، در شرق بود (فرای، همان: ۳۲۳).

اولین مسکوکات متعلق به طاهربن حسین بود. مسکوکات طاهریان با طرحی کاملاً مشابه عباسیان ضرب می شد. (تصویر شماره ۱۲).

تصویر ۳: سکه های مربوط به دوره طاهریان، منبع: (فرای: همان: ۳۲۳)

صفاریان نیز اقدام به ضرب مسکوکاتی با طرح سکه های عباسیان، همراه با نام امرای صفاری نمودند در این سکه ها واژه هایی عربی چون النصر، الیمن، السعاده و الظفر به چشم می خورد. این واژه ها که به کرات در قرآن به کار برده شده

می‌تواند جهت مشروعیت بخشیدن به حملات و حکومت صفاریان بوده باشد. ضرابخانه‌های فارس بخش مهمی از ضرب مسکوکات را در این دوره برعهده داشت، عمر بنلیث، محمد بن عمرو، طاهر بن محمد و لیث بن علی اقدام به ضرب درهم‌هایی با طرح صفاری در این ضرابخانه نمودند (ترابی: همان: ۳۷۱).

تصویر ۱۴: سکه‌های دوره حکومت صفاریان. منبع: (ترابی طباطبایی، همان)

در زمان سامانیان، علاوه بر درهم‌ها و دینارهای سامانی که از نوع رسمی و قراردادی بودند، مسکوکات گوناگونی در ماوراءالنهر در جریان بود، درهم‌های بزرگ گردش محلی داشتند. درهم‌های غطریفی، اسماعیلی، مسیبی و محمدی از دیگر مسکوکات رایج بودند. این نقود بیشتر جنبه ناحیه‌ای داشته‌اند. درهم محمدی و اسماعیلی در سمرقند، غطریفی در بخارا و نواحی پشت‌رود و مسیبی فقط در بخارا مورد استفاده قرار می‌گرفتند (اصطخری: ۲۴۵-۲۶۵). وجود معادن و کان‌های سیم در نواحی کرمان، سیستان، ماوراءالنهر، عامل اصلی تداوم رواج مسکوکات نقره در شرق به‌شمار می‌روند، این معادن که تأمین‌کننده اصلی نقره مورد نیاز ضرابخانه‌ها بودند، درمقایسه با معادن طلا به مراتب بیشتر مورد بهره‌برداری قرار می‌گرفتند. ضرابخانه‌ها تحت نظارت حکومت‌های محلی اداره می‌شدند (Lane pool - pp 101-203/106,114,119,122,123,124).

تصویر ۱۵: سکه یعقوب بن احمد سامانی، منبع: (Lane pool)

هرچند این مسکوکات غالباً از نقره خالص نبوده و به لحاظ عیار و ارزش با یکدیگر متفاوت بوده اند، اما به لحاظ طرح، تزیین و نوشته کاملاً شبیه مسکوکات عباسی بودند با این تفاوت که علاوه بر نام خلیفه و امیر سامانی شعارهایی مذهبی مانند " **نصرومن الله و فتح القریب**" بر مسکوکات افزوده شده بود که این عبارات غالباً برگرفته از آیات قرآن بودند (سرفراز، همان: ۱۸۹).

تصویر ۱۶. سکه‌های دوره سامانی. منبع: سرفراز: همان: ۱۸۹

در دوره غزنویان مسکوکات بر همان سیاق سکه‌های عباسی و بیشتر با جنس مسین ضرب می‌شد (باسورث، همان: ۷۶). با این تفاوت که "محمد رسول الله" و "لا اله الا الله" در یک روی سکه و در سوی دیگر القاب خلیفه و سلطان ضرب می‌گردید در برخی سکه‌های این دوره القاب مفصل‌تر آورده شده است. در مسکوکات غزنویان هند، علائم تصویری هندی با شعائر اسلامی درآمیخته بود (همان: ۲۰۵).

در دوره حکومت سلاجقه نیز ضرب سکه به همان شکل ادامه یافت. در این دوره دیناری از سال ۴۷۳ ه. ق یافت شده که بر آن به دستور قتلغ بک در نسا با خط کوفی فشرده آیه‌الکرسی نقش گردیده است. است احتمال می‌رود این سکه به مناسبت ماه رمضان ضرب شده باشد (قوچانی، همان: ۱۷۱). همچنان‌که آورده شد استفاده از آیات قرآن در ضرب مسکوکات مناسبتی متداول بوده است. این مسکوکات به مناسبت‌های ویژه و با اندازه بزرگ‌تر از معمول ضرب می‌شده‌اند.

۳. مسکوکات و نمادهای قرآنی مخالفان خلافت

علاوه بر حکومت‌هایی که مورد تأیید خلافت بودند، گروه‌ها و حکومت‌های ناراضی نیز از آیات قرآن برای ابراز آراء و عقاید خود استفاده می‌کردند. مسکوکات خوارج با شعار "لا حکم الا لله" در سرتاسر مناطق تحت نفوذشان پراکنده بود. (تصویر شماره ۱۷)

تصویر ۱۷: مسکوکات مربوط به خوارج. منبع: (قوچانی: همان)

این آیه که پس از نبرد صفین شعار خوارج قرار گرفت به عدم اطاعت و پذیرش حکمی جز حکم خداوند تاکید دارد (شهرستان، ۱۳۵۰: ۸۲).

عبدالله بن زبیر نیز که در برابر بیعت یزید شورید و توانست بر بخش‌هایی از عراق، فارس و مصر تسلط یابد اقدام به ضرب مسکوکاتی با عبارات محمد رسول الله و امر الله بالوفا و العدل نمود. استفاده از این شعائر با هدف تبلیغی بوده و به این منظور که عبدالله بن زبیر نشان دهد برخلاف امویان حکومتش را بر مبنای عدل و وفاداری نهاده است (الکرملی، همان: ۱۰۰).

مسکوکاتی نیز از عبدالله بن معاویه از نوادگان ابوطالب که در سالهای آخر حکومت اموی شورش کرد و سرانجام به دست ابومسلم به قتل رسید، بدست آمده که مربوط به سال ۱۲۸ هجری و اواخر حکومت امویان بوده است، در حاشیه دوم آن قسمتی از آیه ۲۳ سوره شوری ضرب شده است "قل لا اسئلكم علیه من اجرا الا الموده فی القربی" بگو از شما نپرسم جز دوستی نزدیکان را، در این آیه ازدوستی خاندان پیامبر (ص) سخن رفته است با توجه به این که عباسیان نیز خود را به خاندان پیامبر (ص) منسوب می‌داشتند لذا عده‌ای این سکه را منسوب به ابومسلم دانسته‌اند (سرفراز، همان: ۱۵۱).

تصویر ۱۹- سکه‌های منصوب به عبدالله بن معاویه. منبع: سرفراز: (۱۵۱)

۴. نمادهای مسکوکات در مغرب اسلامی

مغرب اسلامی به اندلس، مصر آفریقای تونس و مراکش اطلاق می‌شد (مقدسی، همان: ۳۱۱/۱). این سرزمینها به علت دوری از مرکز خلافت و وجود قبایل بربر برخلاف شرق همواره پناهگاه مناسبی برای مخالفان خلفای عباسی خاصه شیعیان به شمار می‌آمدند.

امویان اندلس از نخستین رقبای عباسیان بودند که اقدام به ضرب سکه با آیات قرآن نمودند. عبدالرحمن اول، نوه هشام بن عبدالملک پس از فرار به اندلس موفق شد تا حکومت امویان را بار دیگر به سال ۱۳۸ هجری در اسپانیا احیاء کند. وی سی و سه سال بر اندلس حکومت کرد، سازمان دهی دولت جدید، اقتصاد و تجارت آن مستلزم پول جدیدی بود که نماد قدرت خلافت تازه بنیان باشد. از این رو عبدالرحمن اقدام به ضرب سکه نمود، هرچند امیران اموی وابسته به حکومت دمشق قبل از عبدالرحمن ضرب سکه را در اندلس آغاز کرده بودند (جیوس، ۱۳۸۰: ۱). ولی با اعلام استقلال عبدالرحمن سوم و انتخاب قرطبه به عنوان پایتخت، سکه‌ها در قرطبه زده می‌شد (پرایس، ۱۳۶۴: ۲۴). از طریق سکه زنی زبان عربی به همراه آیات قرآن به اندلس راه یافت. سکه‌ها با خط کوفی شعائر اسلامی چون بسم‌الله، محمد رسول‌الله و لاله‌الله ضرب می‌گردید. در این مسکوکات چرخش‌های قلمی کلی‌تر نمایش داده می‌شدند و نام رئیس ضراب‌خانه در همان سال سکه زنی در فضای میانی سکه‌ها ضرب می‌شد (جیوس، همان).

تصویر ۲۰- سکه‌های امویان اندلس، ۱۳۸ ه.ق. منبع: (جیوس: ۱۳۸۰).

مرابطان (۵۴۱-۴۷۸ هجری) از خط شکسته‌ای به نام نسخ استفاده کردند. کاربرد خط نسخ به تدریج افزایش یافت و در دوره موحدان (۶۲۹-۵۴۱ هجری) در ضرب سکه‌ها از آن استفاده شد. از این دوره پشت و روی سکه به پنج قسمت

تقسیم می‌شد، یک مربع در وسط و پنج دایره در اطراف آن قرار داشت، این نوع سکه زنی تا دوره بنی‌نصر نیز ادامه یافت (همان: ۱۲۹). آن چه مسکوکات امویان را از سایر مسکوکات این ادوار متمایز می‌سازد زیبایی خطوط و تزئین سکه بوسیله خوشنویسی است تا آنجا که انتونیو فرناندز با مطالعه سکه‌ها ابراز می‌دارد: «حروف ظریف و خوش نقش مسکوکات عباسیان از آن‌جا ناشی می‌شود که هنرمندان از ضرابخانه‌های اشبیلیه مهاجرت کردند تا در خدمت فرمانروایان عباسی باشند (فرناندز، ۱۳۸۹: ۱). مغرب اسلامی همواره مورد توجه مخالفان شیعی عباسیان قرار داشت، برخی از این مخالفان موفق به روی کار آوردن حکومت‌های مستقل شدند از جمله این افراد ادریس بن عبدالله بود که پس از شکست قیام فحج به مغرب آمد و به ترویج عقاید شیعه زیدیه پرداخت (اصفهانی، ۱۳۸۵: ۳۲۴ و ۳۲۵؛ شهرستانی، همان: ۳۵). سرانجام فرزندش ادریس دوم (۲۱۳-۱۷۷) در سال ۱۸۸ هجری حکومت ادریسیان را رسماً بنیان نهاد (حسن، ۱۳۷۶: ۲۰۰/۲-۲۰۱). سکه‌هایی که از این دوران بدست آمده است بر فضیلت امام علی (ع) (ناصر، ۱۳۷۵: ۲۴۷). اصل امامت تاکید داشته است. عبارت "علی خیر الناس بعد النبی کره من کره و رضی من رضی" ضرب مسکوکات این ادوار بوده است (همان). حکام رسولی یمن از دیگر حکومت‌های شیعی بودند که ضرب مسکوکات خود را آیات قرآن قرار دادند. این سلسله که از شیعیان علوی و از نوادگان امام حسن (ع) بودند در سال ۴۲۸ بوسیله الهادی الی‌الحق در صعده بنیان گذاشته شد، وی سپس بر صنعا دست یافت و در صعده اقدام به ضرب نخستین مسکوکات دولت علوی نمود. این دولت که از مخالفان سرسخت عباسیان بودند آیه ۸۱ سوره اسرا به این مضمون را "و قل جاء الحق و زهق الباطل ان الباطل کان زهوقاً و نزل من القرآن ما هو شفاء" (به امتت بگو که دین حق آمد و باطل نابود شد که باطل نابود شدنی است و ما آن چه از قرآن فرستیم و شفا و رحمت الهی برای اهل ایمان است) ضرب سکه خود قرار دادند. در این آیه دعوت به پیوستن اهل ایمان به حق و مؤذنه زوال باطل داده شده است، امامان رسولی خود را مصداق آیه و دعوت‌کننده به حق می‌دانستند از همین رو نخستین امام رسولی یمن عنوان "الهادی الی‌الحق" را با الهام از این آیه برای خود برگزید. سکه‌ای در شهر ری از الهادی به سال ۲۹۸ بدست آمده که بر یک روی آن آیه ۸۱ سوره اسرا بر روی دیگر لا اله الا الله / وحده / لا شریک له / محمد رسول الله ضرب شده است (قوچانی، همان: ۱۶۷).

انتخاب این آیات از یک سو بر توحید و نبوت پیامبر (ص) و از سوی دیگر بر مشروعیت امام رسولی به عنوان دعوت‌کننده به حق و مخالفت با باطل که همان عباسیان هستند، تاکید دارد. فاطمیان از دیگر جریان‌های شیعی بودند که به تشیع هفت امامی اعتقاد داشتند که پس از کسب قدرت در مصر اقدام به ضرب سکه نمودند. جوهر سردار فاطمی پس از تصرف مصر در سال ۵۸۳ هجری و ساخت قاهره از المعز دعوت نمود (حسن، همان، ۵۰۶/۳). از همین سال ضرب سکه‌های فاطمی در مقابله با عباسیان آغاز شد. به نوشته مقریزی نخستین مسکوکات فاطمیان توسط جوهر و به نام خلیفه المعز، به سال ۳۵۸ هجری، پس از تصرف مصر ضرب شد (مقریزی، همان، ۶۵).

تصویر ۲۱-سکه‌های مربوط به دوره حکومت فاطمیان. منبع: (قوچانی: ۱۳۸۸).

در این مسکوکات خلفای فاطمی خود را "امام" و "امیرالمومنین" می‌نامیدند. خلفای شیعه فاطمی در مخالفت با خلفای سنی مذهب عباسی در ضرب مسکوکات خود علاوه بر ذکر آیاتی که دلالت بر توحید و نبوت داشت، بر اصل اعتقادی خود یعنی امامت، با ذکر عبارت "وعلی الفضل الوصیین و وارث الخیر المرسلین" تاکید می‌ورزیدند. همچنان که الکرملی شرح داده است، بریک روی مسکوکات فاطمیان عبارت "دعاء الام معد لتوحید الاله الصمد" و در حاشیه "بسم الله" و مکان ضرب سکه ضرب زده می‌شد. در برخی از مسکوکات عصر فاطمی مانند مسکوکات المستنصر، الله الصمد حذف شده است (قوچانی، همان: ۲۹۷).

نتیجه‌گیری

مسکوکات همواره یکی از مهمترین وسایل مبادلات تجاری و فرهنگی و از راه‌های ارتباطی و تبلیغاتی، در اعصار مختلف به شمار می‌رفت است. از این رو دولت‌ها و حکومت‌ها جهت انتقال شعائر و نشان دادن استقلال و قدرت خود اقدام به ضرب سکه می‌نمودند. ضرب سکه اسلامی به یکباره صورت نگرفت، از همان سال‌های نخستین خلافت اسلامی کوشش‌هایی از سوی عمر و دیگر خلفای راشدین و امرا و حکام مسلمان جهت ضرب سکه اسلامی صورت گرفت. در این ادوار تنها ذکر بسم‌الله که بر بالای مسکوکات و در کنار تصاویر شاهان ساسانی نقش می‌بست، یگانه نشانه آیین جدید بود. سرانجام پس از گذشت ۷۵ سال از ظهور اسلام، مسلمانان آیات قرآن را به‌عنوان نمادهای هویت دینی- فرهنگی جامعه اسلامی جایگزین نمادهای ساسانی و رومی مسکوکات نمودند. بدین ترتیب نخستین سکه اسلامی در زمان عبدالملک بن مروان با خط کوفی و آیات سوره اخلاص و سوره ۳۳ توبه ضرب شد. این سکه

الگویی برای مسکوکات اسلامی تا پایان حکومت عباسیان و حتی بعد از آن گردید. بر طبق سکه عبدالملک در سایر مسکوکات اسلامی تنها از خط برای تزیین، متن و حواشی استفاده می شد و جز در موارد بسیار محدود چون زمان آل بویه هرگز در مسکوکات تصویر به کار گرفته نشد. به غیر از نام ضربخانه و سال ضرب سکه و نام امیر و خلیفه دو روی سکه و دو حواشی آن آیات قران ضرب می گردید این آیات در میانه سکه ها و به صورت خوانا آورده می شدند. آیات بر توحید و نبوت دو اصل ایمانی مسلمانان تاکید داشتند. علاوه بر دستگاه خلافت امویان و عباسیان، حکومت های مستقل و نیمه مستقل هم چنین مخالفان خلافت اقدام به ضرب سکه می کردند. آنان نیز در ضرب مسکوکات خود از آیات قران سود می جستند تا از این طریق بتوانند آراء و نظرات خود را تبلیغ و پراکنده کنند. در کنار خلافت عباسیان دو خلافت قدرتمند امویان اندلس و فاطمیان مصر در غرب اسلامی شکل گرفتند. این حکومت ها به منظور انفصال خود از عباسیان اقدام به ضرب سکه نمودند. علاوه بر فاطمیان که شیعه بودند. ادریسیان در تونس، ر سولیان در یمن آیاتی را در مسکوکات خود به کار بردند که گویای اصل امامت با شد. فاطمیان حتی نام علی (ع) را نیز بر مسکوکات خود ضرب کردند. نگاهی به مسکوکات اسلامی بین سال های ۱-۶۵۶ هجری نشان می دهد که چگونه رقابت های سیاسی، اختلاف مذاهب و... بر سکه ها نقش می بسته جالب آن است که همه گروه ها و جریان های درگیر برای اثبات حقانیت خود از آیات قران سود می جستند.

منابع و مأخذ:

کتاب‌ها:

- قران کریم. (۱۳۸۴). ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای. قم: انتشارات المقربون.
- ابن خردادبه. (۱۳۷۱). مسالک وممالک، سعید خاگرد، تهران: میراث ملل.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۶۹). مقدمه ابن خلدون، محمد پروین گنابادی، تهران: علمی و فرهنگی.
- بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۳۶۴). فتوح البلدان، ترجمه آذرتاش آذرنوش، تصحیح علاه محمد فرزانه، تهران: سروش.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم. (۱۳۶۸). مسالک وممالک، ایرج افشار، تهران: علمی و فرهنگی.
- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم. (۱۳۵۰). الملل و النحل، تصحیح محمدرضا جلالی نایینی، تهران: اقبال.
- ماوردی، ابوالحسن علی بن محمد حبیب. (۱۳۸۱). آیین حکمرانی، حسین صابری، تهران: علمی و فرهنگی.
- ابراهیم حسن، حسن. (۱۳۷۶). تاریخ سیاسی اسلام، ابوالقاسم پاینده، تهران: جاویدان.
- اشپولر، برتولد. (۱۳۷۷). تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، جواد فلاطوری و مریم میراحمدی، تهران: علمی و فرهنگی.
- امامی شوشتری، محمد علی. (۱۳۳۹). تاریخ مقیاسات و نقود، تهران: دانشسرای عالی.
- باسورث، ادموند کلیفورد. (۱۳۷۲). تاریخ غزنویان، حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- پرایس، کریستین. (۱۳۶۴). تاریخ هنر اسلامی، مسعود رجبی، تهران: علمی و فرهنگی.
- ترابی طباطبایی، سید جمال. (۱۳۷۲). نخستین سکه‌های امپراطوری اسلامی، تبریز: مهد آزادی.
- ترابی طباطبایی، سید جمال. (۱۳۷۲). وثیق، منصوره، سکه‌های ایران از حمله عرب تا حمله مغول، تبریز: مهد آزادی.
- سرفراز، علی اکبر. (۱۳۸۴). سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه، تهران: سمت.
- خضرا جیوسی، سلمی. (۱۳۸۰). میراث اسپانیای مسلمان. علی آخشینی، جواد قاسمی و...، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی.
- قوچانی، عبدالله. (۱۳۸۳). گنجینه‌های سکه‌های نیشابور مکوفه در ری، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- لسترنج، گای. (۱۳۷۷). جغرافیای تاریخی سرزمینهای شرقی محمود عرفان، تهران: آگاه.
- مقدسی، محمد بن احمد. (۱۳۴۰). احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه علی نقی وزیری، تهران: انتشارات کومش.

هینتس، والتر. (۱۳۷۹). اوزان و مقیاس‌ها در اسلام، غلامرضا وهرام، مطالعات و تحقیقات فرهنگی ایران.

منابع عربی:

اصفهانى، ابوالفرج. (۱۳۸۵). مقاتل الطالبین، مطبعه الحیدریه، نجف.

الکرملى، انتسانس. (۱۹۸۷). انقود العربيه و الاسلاميه و علم النميات، مکتبه اثقافته، بور سعید(مصر).

بیهقی، ابراهیم بن محمد. (۱۹۷۰). المحاسن والمساوی، انتشارات دار صادر، بیروت.

نقشبندی، ناصر السید محمود. (۱۳۷۲). دینار الاسلامی فی المتحف العراقی، بغداد، رابطه.

نقشبندی، ناصر السید محمود. (۱۳۸۹). الدرهم الاسلامی، بغداد، مجمع العلمی.

المقریزی، تقی الدین احمد بن علی. (۱۹۸۸). النقود الاسلامیه المسمی بشذور العقود فی ذکرالنقود، تحقیق محمد بحر العلوم، انتشارات دارالزهراء-بیروت.

منابع انگلیسی :

Lane-Poole, S. (1875). *The coins of the Eastern Khaleefehs in the British Museum* (Vol. 1). Order of the Trustees.

Miles, G. C. (1962). The Islamic Coins. *The Athenian Agora*, 9, iii-62.

Frye, R. N. (1949). Notes on the early coinage of Transoxiana. *Numismatic notes and monographs*, 113.